

Rodica Zafiu

CONSTITUIREA UNEI NORME GRAMATICALE: RELATIVUL *PE CARE*

1. Normele explicite ale românei literare, destul de recente, introduc în general o alegere unică între variațiile uzului. Când aceste variații aparțin deopotrivă fazelor mai vechi din evoluția limbii și stadiului actual, instituirea normei apare ca un fenomen istoric căruia i se pot reconstitui originea, rațiunile și criteriile. Un caz interesant îl constituie marcarea obligatorie prin *pe* a pronumelui relativ *care*, cu funcția de complement direct (*cartea pe care ți-am dat-o...*). Norma literară actuală este cât se poate de clară: *pe* face diferența între poziția de complement direct și cea de subiect (*cartea care e pe masă...*) și prezența sa este considerată ca fiind obligatorie. Construcțiile fără *pe* sunt marcate socio-cultural, ca făcând parte dintre acele greșeli stigmatizante, care îi descalifică pe vorbitori, pentru că indică un nivel scăzut de instruire și de cunoaștere a limbii corecte.

De fapt, așa-numita „tendință” populară de a nu respecta norma de utilizare a secvenței *pe care* nu este deloc o noutate. Dimpotrivă, s-ar putea spune că norma s-a constituit în acest caz în pofida tendințelor contrarii, foarte vechi și puternice. Magdalena Vulpe a susținut, în mai multe rânduri, ideea că sintaxa populară a relativului nu trebuie văzută ca o eroare regretabilă a „vorbirii neîngrijite”, ca un anacolut și nici ca manifestare a unei tendințe moderne de simplificare a flexiunii. Presupunând existența a „două gramatici” – una, cultă, care recomandă marcarea prin *pe* și (pentru celelalte cazuri oblice) flexiunea; alta, populară, bazată pe folosirea invariabilă și fără prepoziție a relativului (Vulpe 1975 și 1980) –, autoarea constată, de pildă, că, în corpusul autentic popular pe care l-a utilizat, construcția *pe care* nu apare nici măcar o dată. Comparând situația din română cu fenomene asemănătoare din alte limbi, ea afirmă că cele două construcții au existență paralelă:

În loc să vedem în construcția cu pronume invariabil o degradare a pronumelui relativ cu funcție sintactică marcată, ni se pare mai rezonabil să considerăm că, încă dintr-un stadiu foarte vechi al românei, cele două aspecte discutate au cunoscut o existență paralelă. Pe măsură ce o normă a limbii scrise s-a stabilit prin opoziție cu norma orală, cele două construcții concurente s-au specializat, fiecare devenind simptomatică, deci *normală*, pentru unul dintre cele două niveluri funcționale (Vulpe 2004: 336).

În uz, tendința de fixare a conectivului relativ într-o formă unică, invariabilă, lipsită de flexiune și de marca *pe* în poziția de complement direct (Gheorghe 2009) a intrat de la început într-o relație complexă cu procesul de gramaticalizare/

pragmaticalizare a lui *pe*. Acesta a devenit, în timp, obligatoriu în anumite construcții. Gramaticile actuale (de exemplu Avram 1997: 368), inclusiv GALR (Vasilescu 2008: 285; Carabulea 2008: 400) aduc în discuție tipuri diferite de obligativitate: în cazul formelor accentuate ale pronumelor personale și reflexive sau al pronumelor negative, e vorba de o regulă internă a limbii, rezultată din evoluție și din fixarea unor structuri, care face ca absența lui *pe* să producă secvențe negramaticale (**văd tine*; **tine văd*; **văd nimeni*; **nimeni văd* etc.). Așa-zisa obligativitate a construcției relativului *care* cu marca *pe* este însă o recomandare normativă, care selectează pentru limba standard, în virtutea anumitor criterii, unul dintre uzurile concurente.

2. În textele românești din secolul al XVI-lea, variația este prezentă, cum se știe, atât în ceea ce privește marca *pe*, cât și în fenomenul dublării clitice. În aceeași perioadă, este vizibilă și concurența dintre relativele *care* și *ce*, cu o preferință destul de netă pentru *ce* (Iliescu 1956), fapt care reduce zonele de variație în construcția lui *care*.

Ciobanu (2007: 125) descrie cele patru tipuri de structuri prezente în limba veche – *care* fără *p(r)e* și fără dublare clitică, *care* fără *p(r)e* dar cu dublare clitică, *care* cu *p(r)e* dar fără dublare clitică și, în fine, *care* cu *pre* și cu dublare clitică – și afirmă că în secolul al XVI-lea, cel puțin „în izvoarele cercetate”, apare numai primul. Acest tipar ar deveni însă rar după 1600, când ar începe să domine construcția cu dublare și reluare. Descrierea creează două impresii înșelătoare: a unei rupturi între limba secolului al XVI-lea și cea din perioada următoare și a unei impunerii clare și rapide a tiparului *pe care + dublare*.

Posibilitatea de a utiliza un corpus electronic al limbii vechi¹ corectează unele impresii de lectură, arătând că există o destul de evidentă continuitate și că variația *care/pe care* se păstrează, relativ echilibrat, în toate etapele limbii vechi.

În DÎR–XVI, există exemple de construcție a relativului fără *pre* și dublare (1–2), dar și cu ambele mărci (3)²:

(1) *pentru să înșale o muiare, carea au înșelat și avuția i-au apucat* (1593, DÎR–XVI, p. 181);

(2) *această pără care face mie Giva* (1593, DÎR–XVI, p. 183);

(3) *pre care o au datu in Borșa* (1593; text incomplet, cu antecedent nesigur, DÎR–XVI, p. 205).

În *Evangelia cu învățătură* a lui Coresi (1581), majoritatea zdrobitoare a ocurențelor relativului *care* sunt fără antecedent și cu funcția de subiect în

¹ Am folosit (vezi *infra*, Surse) o parte dintre textele în format electronic ale Concordanțierului elaborat la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București, verificând trimerile în edițiile clasice; tema nu permite însă o investigare statistică masivă, pentru că funcțiile sintactice ale ocurențelor pronominale nu pot fi dissociate strict formal, ci impun o analiză a fiecărui exemplu în parte.

² Am lăsat de o parte, aici și în continuare, construcțiile de tipul „acești oameni, carii mai sus scrie” (p. 155), în care relativul, deși nu este invariabil, apare deja cu funcția sa de conector universal. În citatele care urmează, am subliniat atât relativul *care*, cât și marca *pre* și cliticele care îl dublează.

propoziția relativă (funcția de complement direct fiind realizată mai des de relativul *ce*). Această situație face ca variația în poziția de complement direct să fie slab reprezentată, iar unele dintre construcții să reprezinte ilustrări ale împletirii regentei cu subordonata. Și aici identificăm totuși atât construcții fără *pre* și dublare (4), cât și construcții cu ambele trăsături (5)³:

(4) *Voi seși trupul lu Hristos și noduri den parte-i, carii puse Dumnezeu în besearca lui* (Coresi, Ev., p. 350);

(5) *Că cine-l iubeaște Domnul, pre acela-l dosădeaște, că toți-ș bat feciorul pre carele-l priimeaște și i-e drag* (Coresi, Ev., p. 271).

În documente originale din prima jumătate a secolului al XVII-lea, se continuă unele din trăsăturile de mai sus: complementul direct este realizat mai ales prin *ce*⁴, iar *care* are mai ales funcția de subiect în relativă⁵. Există totuși mai multe cazuri în care relativul, cu antecedent și funcție de complement direct, apare fără *pe* și fără dublare clitică (6–8) și mai ales fără *pe* și cu dublare (9–11); în corpusul folosit (textele originale românești din DIR–A, II, DIR–A, IV și DIR–B, IV), nu am găsit exemple de asociere a mărcii *pe* cu dublarea:

(6) *Dreptu aceea, d[o]mnia mea și cu svatul nostru, într-altu chipu nu i-am putut tocni de aciastă păr[r]ă, ce le-am dat hotarnic carel[e] și-au fost iubit ei, pre sluga noastră, pre Căzan* (1620, DIR–A, IV, nr. 610, p. 480–481);

(7) *Încă au și mai rămas alte scule și alte bucate multe, care n-am scris vl[ă]dicia mea acicea* (1622, DIR–B, IV, nr. 91, p. 80–81);

(8) *moșia mea care am cu[m]părat di la Neagoe Jăgoiscul den Negreștii de Sus* (1625, DIR–B, IV, nr. 577, p. 561);

(9) *Ci o am vândutu că nemé de ruda nostre n-au vrut să u cumpere, întrebam-am și pre vicinii noștrii, cari i-avim pre lângă noi, să o cumpere, ei s-au lăpădat toți[i] și n-au vrut să o cumpere* (1620, DIR–A, IV, nr. 603, p. 476–477);

(10) *acesta al nostru zapis, să fie la mâna fiei noastră Marica, care o am luat noi mică de țăță, înfășată în scutece și o am crescut* (1621, DIR–B, IV, nr. 71, p. 61);

(11) *Și am aflat noi cu sufletele noastre aceste părți de ocină cari le scriu mai sus* (1623, DIR–B, IV, nr. 310, p. 293).

Textele din care provin exemplele de mai sus sunt acte oficiale, juridice, chiar emanate de la autorități (6–7); trăsăturile lor pot fi considerate „populare”

³ Coocurența relativului *care* cu *pre* (marcă a obiectului direct) se realizează și atunci când *care* este folosit adjectival, într-un grup nominal: *pre care omu-l va mușca șarpele, și va căuta de va vedea acel șarpe de arame, viu va fi* (Coresi, Ev. 518); nu am adus însă în discuție acest tip de construcție.

⁴ De exemplu: *uric de cumpărătură ce au avut Marco și Pântea de la Pătru vod[ă] cel Bătrân* (1606, DIR–A, II, nr. 194, p. 151–152; *derésele ce am eu avut încă le-am dat la mâinile lui* (1609, DIR–A, II, nr. 299, p. 225).

⁵ Regăsim și aici apariția lui *pe* asociată cu uzul adjectival al relativului: *Iar pre care oameni vor afla vânăndu pște într-acea baltă a lor, să aibă a-i dezbrăca și să le ia toate măstriile lor* (1617, DIR–A, IV, nr. 230, p. 186–187).

doar în măsura în care limba literară a epocii nu era foarte depărtată de uzul curent. De fapt, ele reflectă pur și simplu o fază de tranziție și de variație atât în uzul lui *pe*, cât și în cel al dublării.

Un secol mai târziu, variația poate fi verificată la un autor tipic cult, căruia îi este caracteristică sintaxa savantă – stolnicul Cantacuzino –, precum și la unul la care, deși apar mai multe elemente de oralitate, domină trăsăturile culte – Miron Costin; primul ilustrează și particularitățile variantei muntenești a limbii literare⁶, cel de-al doilea trăsăturile variantei moldovenești. În *Istoria* lui Constantin Cantacuzino, *care* apare de 38 de ori în poziție de obiect direct (3 apariții ilustrează cazul special al anaforei rezumative, cu valoare abstractă). Dintre aceste 38 de ocurențe (cu antecedent, dar plasat uneori la distanță), 25 sunt neprecedate de *pe* (exemple mai jos, sub 12–14), doar 13 având marca prepozițională (exemplele 15–16):

- (12) *Iar unii, iar el zice, că numele să li să fie pus valahi, duple fata lui Dioclitian, ce o chema așa, care o măritase duple un Ioannu* (Cantacuzino, Ist., p. 30);
- (13) *din răi și hoji, carii iar romanii i-au trimis într-aceste părți de loc* (p. 48);
- (14) *și multe și ascunse, zic, că au fost, care le-au descoperit și le-au ivit unul dintr-ai lui oameni, pentru că foarte ascunse le ținea* (p. 20);
- (15) *au dat peste o fiară, ce-i zic ei buor, pre carea gonind-o o au trecut munții* (p. 51);
- (16) *Nebunéște Dumnezeu norodul pre carele va să-l piarză* (p. 63).

Absența lui *pe* este compensată de dublarea clitică și se manifestă indiferent de semantica umană sau non-umană a antecedentului.

La Miron Costin, în *Letopisețul Țării Moldovei*, se constată aceeași variație (exemplele 17–21 vs 22–23, cu *pre* asociat sau nu cu dublarea):

- (17) *Iară de la Aronă vodă încoace începe acesta létopiseș, carea și I-am scris noi* (Costin, Let., p. 42);
- (18) *și lefecii noi, cari-i făcuse craiul, să-i fie împotiva șvedzilor* (p. 52);
- (19) *au aflată oamini săi, cari-i pusese pen cetați* (p. 55);
- (20) *lăsându olatele care-i didese cumnatu-său* (p. 55);
- (21) *au stătut tabăra leșască la un pârâu, care nu-l pomenește létopiseșul leșescă* (p. 73);
- (22) *Istoricii leșești pre carii au urmat răpăosatul Uréche vornicul* (p. 41);
- (23) *pre domnișor și câteva capete de la Orheiă, pre carii i-au și omorātu îndată* (p. 67).

Exemplele de mai sus –, chiar dacă obținute prin analiza a foarte puține texte, confirmă interpretarea istorică a extinderii treptate a mărcii *pe*, în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea (Pușcariu 1922, Onu 1959, Dimitrescu 1973), cu o rezistență puternică, și după secolul al XVI-lea, a structurilor tradiționale fără *pe*. Teoria opusă (Densusianu 1975, Drăganu 1943), după care *p(r)e* ar fi fost deja general în secolul al XVI-lea, iar oscilațiile din texte s-ar explica doar prin efectul traducerilor

⁶ Într-o cercetare de ansamblu asupra sintaxei cronicilor muntenești, Todi (2001: 154) constată existența ambelor tipare (*care/pe care*) ale relativului în poziție de complement direct.

asupra limbii spontane, este contrazisă atât de frecvența construcțiilor fără *pe* în diferite tipuri de texte vechi originale (scrisori, cronici), cât și, cum arăta Dimitrescu 1973, de situația actuală, în care *pe* nu este obligatoriu decât într-un număr determinat de situații.

Descrierea evoluției marcării prin *pe* se reflectă în interpretarea specifică a sintaxei relativului *care*: dacă nu se poate vorbi, într-o etapă destul de îndelungată, de fixarea uzului său, atunci nu se poate nici invoca un argument al tradiției sau al continuității în normarea ulterioară a construcției *pe care*.

3. Mai semnificativă este, desigur, frecvența construcției *pe care* în momentul constituirii normelor explicite, al apariției și multiplicării gramaticilor și al difuzării lor prin manualele școlare.

În textele din prima jumătate a secolului al XIX-lea, exemplele de complement direct fără *pe* se găsesc cu mare ușurință⁷:

(24) *munca câmpului, care o fac la vreme* (Golescu, Îns., p. 13);

(25) *acele care nu știi le voi spune acuma* (*Alăuta românească*, 1837, p. 124).

Am verificat, în câteva din selecțiile de proză aflate în corpus, raportul dintre construcțiile cu și fără marca *pe* la relativul *care* în poziția de complement direct. Gr. Alexandrescu este unul din autorii la care raportul este foarte echilibrat: dintr-un total de 22 de ocurențe, 11 (52%) sunt cu *pe*, iar 10 (48%) fără *pe* (exemplele 26–28):

(26) *Ne-am mirat îndestul de o reputație uzurpată, care am dobândit-o fără să o căutăm* (Alexandrescu, PP., p. 230);

(27) *banul Pârvu dimpreună cu Moise căzură în bătălia care acesta avu cu Vlad IX* (p. 263);

(28) *să ne arate dar bunătățile care le fac, sau care le-au făcut, chiar până să nu li se ia aceste venituri; să ne arate fetele sărace care le-au ajutat, copiii săraci care i-au pus în școale, spitalele care le-au întemeiat* (p. 269).

La Negruzzi, pe un eșantion mai larg de proză, raportul este balansat în favoarea construcției cu *pe* (34 ocurențe din 43, reprezentând 79%), dar și cea fără *pe* este destul de bine reprezentată (9 ocurențe, 21%). Cele câteva exemple de mai jos o ilustrează:

(29) *Nu ieșea nici un calendar care să nu-l aibă el întâi, nici o carte bisericească care să n-o cumpere, nici o traducție care să nu puie să i-o pescrîe* (Negruzzi, O., 7);

(30) *Era un înfrunt care iubirea mea de sine nu-l putea mistui* (p. 10);

(31) *plângeam pe acea nenorocită femeie care abia o cunoșteam* (p. 35).

Spre sfârșitul secolului, situația este destul de diferită. Există autori de prestigiu, dintre cei care au constituit canonul literar al „marilor clasici”, la care

⁷ În aceste condiții, nu se poate afirma că, în urmă cu un secol, prezența mărcii *pe* ar fi fost deja norma literară, iar absența ei ar fi constituit un fenomen de influență populară, idee susținută de Frâncu (1997: 363): „ca trăsătură populară pătrunsă în unele texte, menționăm absența prepoziției *pre* din fața pronumelui relativ”.

construcția fără *pe* nu mai apare. Această situație este ilustrată de scrisul lui Titu Maiorescu. Un caz interesant este cel al prozei lui Creangă: aceasta mizează pe crearea unui efect de oralitate populară și este general receptată, în epocă și mai târziu, ca ilustrând vorbirea populară. Sintaxa lui Creangă este, în mod evident, un amestec de sintaxă cultă și de mărci ale oralității. Statistica construcțiilor relative e un bun indicator pentru a analiza dozarea celor două componente. Constatăm (pe baza unei statistici exhaustive asupra prozei sale) că raportul dintre construcțiile de tipul *care* și cele de tipul *pe care* este net favorabil celor din urmă (24, reprezentând 75%, din totalul de 32). Cel puțin în planul naratorului, norma implicită a registrului standard sau literar este respectată aproape întotdeauna (exemplele 32–33); adesea, ea apare și în replicile personajelor (34):

(32) *aducând cu sine pielea și capul cerbului pe care le-au și dat în mâna Spânului* (Creangă, O., p. 102);

(33) *iară la gât purta o salbă de galbeni pe care a dat-o fetei* (p. 133);

(34) *Aici se află Făt-Frumos, pe care îl cauți tu de-atât amar de vreme* (p. 51).

Construcțiile fără *pe* (în număr de 8) apar mai ales în dialoguri (36–38), dar și în planul naratorului, contaminat de perspectiva personajului (39):

(35) *Nu căuta că-s mic, dar trebile care ți le-oiu face eu, nu le-a face altul* (p. 63);

(36) *Și aceasta numai până s-a duce de la noi un ticălos de argat care-l avem* (p. 76);

(37) *Îmbracă-te iute în pielea cea de urs, care o ai de la tată-tău* (p. 95);

(38) *Ipate se prinde în joc lângă o fată, care o chitește el* (p. 70).

În aproximativ aceeași perioadă, Caragiale a plasat în limbajul personajelor sale multe construcții cu relativul *care* devenit conector universal (ca în *Situațiunea*), dar destul de puține în care pronumele să fie folosit fără *pe* (ca în exemplul 39). În orice caz, naratorul-personaj nu încalcă noua regulă nici măcar în replicile spontane de dialog (40). Surprinzător e faptul că nici în comediile lui Caragiale – în care efectul de oralitate populară, uneori suburbană, este puternic –, nu se înregistrează absența lui *pe* din construcția cu relativul *care*. Personaje ca Mița Baston (41) sau Pampon (42), din *D'ale carnavalului*, nu încalcă regula; există doar o excepție, fără mare importanță, pentru că e vorba de un răspuns eliptic, în care probabilitatea apariției lui *pe* la început de replică e oricum foarte redusă (43):

(39) *După multe, cari le spunea el...* (Caragiale, O.II, 90);

(40) *Bine, ăsta pe care l-a închis la cazarma vânătorilor, da, e bulgar; dar ăla pe care spuseși că l-a prins la Bușteni... nu era italian?* (O.II, 151);

(41) *Nae, pe care l-am iubit, pe care l-am adorat pentru eternitate, până la nebunie* (O.I, p. 231);

(42) *niște hârtii pe care le-am găsit în odaie la Didina* (O.I, p. 240);

(43) *Iordache: Care ți l-a aruncat în ochi la bal* (O.I, 305).

Data fiind autoritatea lui Caragiale în surprinderea fenomenelor de oralitate cotidiană, am putea presupune că, printr-un fenomen de neobișnuită accelerare a tendințelor sintactice, modelul *pe care* devenise într-adevăr, la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, un tipar popular, o regularitate gramaticală internă.

Că lucrurile nu stau chiar așa o arată texte din alte categorii; am folosit, pentru comparația cu textele literare citate, un jurnal al unui profesor universitar – Teohari Antonescu, muntean și frecventator al junimiștilor – care acoperă aceeași perioadă (1893–1908). Într-un text mai puțin supravegheat al unui ins cât se poate de cult, cele 46 de ocurențe ale relativului *care* complement direct demonstrează o pendulare aproape perfectă între cele două tipare: 25 (54%) cu *pe* și 21 (46%) fără *pe* (ca în exemplele 44–46):

(44) niște rochii *care le-a găsit purtate* (Antonescu, Journ., 1894, p. 21);

(45) *pământul care l-ai iubit* (1894, p. 23);

(46) *Bietul Lolling, care nu l-am cunoscut, care nu l-am văzut* (1894, p. 23).

Datele de mai sus pot fi reunite într-un tabel sintetic, în care se observă diferențele mari existente, în secolul al XIX-lea, între diferite stiluri individuale:

	Gr. Alexandrescu	C. Negruzzi	T. Maiorescu	I. Creangă	T. Antonescu
care OD	10 (48%)	9 (21%)	– (0%)	8 (25%)	21 (46%)
pe care OD	11 (52%)	34 (79%)	45 (100%)	24 (75%)	25 (54%)

Descrierea, inevitabil lacunară, pare să sugereze că, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, tiparul *pe care* devine o normă literară implicită, folosită consecvent de scriitorii foarte importanți, care au contribuit la constituirea canonului literar. Presiunea acestei norme este atât de mare, încât construcția *pe care* este proiectată, ca element de stabilitate, chiar și în textele care simulează oralitatea și care preferă să selecteze *alte* trăsături pentru crearea acestui efect.

4. Primele noastre gramatici nu recomandă folosirea lui *pe care*; cel mult, unele indică declinarea relativului și marchează cazul acuzativ prin prepoziție (Eustatievici, 1757, în 1969: 44; Micu, Șincai 1780: 30–31; Șincai 1805: 45–46, în 1980: 41, 155–157).

Eustatievici 1757 (1969: 98) discută chiar dubla dependență a relativului, în împletirea regentei cu subordonata. Exemplul pe care îl dă autorul gramaticii, de formă casuală cerută de subordonată, este cel fără *pe*, în poziția de complement direct:

Acest în loc de nume *care* sau *cel ce*, *ceea ce* să încuviințează cu căderea cu înființitorul cel înaintea sa așezat, nici un fel de pricină având, dar mai ales să încuviințează cu căderea aceea pe care o va stăpâni graiul cel următor, precum: *Au crezut cu cuvântul acela cu carele au zis Hristos*, (mai ales) *au crezut cu cuvântul acela carele au zis Hristos*, pentru că graiul *zic* poștește pe căderea cea pricinuitoare (s.n., R.Z.).

Și în *Gramatica românească* a lui Diaconovici Loga (1822), unul dintre citatele ilustrative conține o utilizare fără *pe*: „sunt vistierii, *care* nu le poate răpi furul” (1973: 158). Timotei Cipariu (în *Gramatica* din 1869, în Cipariu 1992: 344–346) nu descrie construcția cu *pe*, iar exemplele sunt irelevante, pentru că nu conțin utilizări ale relativului ca obiect direct. Nici chiar la mijlocul secolului al XX-lea, în *Gramatica* lui Al. Rosetti și J. Byck (ediția a II-a, din 1945), nu se exprimă o atitudine normativă clară; autorii oferă mai curînd o descriere neutră și obiectivă a diversității de registre: „în limba vorbită”, *care* e invariabil și „chiar construcția cu prepoziție e evitată. Se spune «lucrul *care* l-am luat» în loc de «lucrul *pe care* l-am luat»” (p. 146).

Și omisiunile sunt interesante: Iordan 1937, 1943/1948 și 1956 nu menționează chestiunea, deși se referă pe larg la morfologia și sintaxa relativelor.

Condamnarea mai explicită a construcției fără *pe* apare în GA, unde aceasta este descrisă ca apărând „în vorbirea neîngrijită” (1966, I, 162); în deceniile de după 1960, evaluarea clar negativă se va răspândi rapid, prin școală și prin lucrările normative (mai ales Guțu Romalo 1972: 58–61, 2000: 51–54, 2008: 53–55). În stabilirea acestei norme e posibil să fi contat, într-o anumită măsură, teoriile lingvistice despre vechimea și importanța mărcii *pe*. În orice caz, decisiv fost criteriul raționalist al dezambiguizării:

Așa, de exemplu, într-o frază ca: *Omul pe care l-a chemat a venit*, omiterea lui *pe* duce la *Omul care l-a chemat a venit*, iar această frază înseamnă că „omul care a chemat” e același cu „omul care a venit”, deci aceeași persoană, și nu rezultă că e vorba de persoane diferite. Trebuie să spunem deci *Omul pe care l-a chemat a venit*, când pronumele relativ e complement direct („cel care a chemat” și „cel care a venit” sunt persoane diferite), dar spunem: *Omul care l-a chemat a venit*, când același pronume e subiect (iar „cel care a chemat” și „cel care a venit” reprezintă una și aceeași persoană). (...) Normele limbii literare, cerînd folosirea lui *care* însoțit de *pe*, când e complement direct, sau folosirea lui în dativ, când e complement indirect, asigură deci o mai mare claritate comunicării (Guțu Romalo 1972: 61).

Argumentul clarității, al dezambiguizării este invocat și de Avram 1997:

Incorectă în orice situație, omiterea lui *pe* la complementul direct exprimat prin *care* dă naștere unor construcții ambigue când predicatul este la pers. 3, iar numărul singular sau plural coincide cu cel al pronumelui neaccentuat de aceeași persoană: în *Care îl vrea?* sau *Omul care l-a salutat este străin* pronumele *care* se interpretează conform normei numai drept subiect, pentru funcția de complement direct fiind indispensabilă prezența lui *pe* (Avram 1997: 369)⁸.

Criteriul raționalității, manifestat prin marcarea formală a unor distincții semantice, este adesea invocat în deciziile normative și are o mare putere de convingere, chiar dacă el nu corespunde neapărat funcționării spontane a limbii (în care numeroase ambiguități sunt rezolvate contextual).

⁸ În majoritatea situațiilor, cu excepția celei invocate, de ambiguitate anaforică la persoana a III-a, dublarea clitică este totuși suficientă pentru a dezambiguiza construcția, indicînd cazul și funcția.

6. Schița istorică de mai sus ar conduce la următoarele concluzii:

a) situația actuală (concurența între construcțiile *care/pe care* la acuzativul complementului direct) continuă un fenomen vechi de variație, apărut odată cu începutul procesului de gramaticalizare al mărcii *pe*;

b) norma *pe care* se bazează pe frecvența mare a acestui tipar în limba literară a „marilor clasici” de la sfârșitul secolului al XIX-lea și pe faptul că aceștia au devenit modele de stil; nu a fost însă formulată explicit până în a doua jumătate a secolului al XX-lea, când modelul „clasicilor” a fost luat ca reper pentru normare;

c) argumentul esențial în favoarea normei a fost unul de tip raționalist (surplusul de claritate, evitarea ambiguităților);

d) după stabilirea explicită a normei, fenomenul de instabilitate, deși foarte vechi, a început să fie perceput ca o abatere și chiar ca o „tendință actuală”.

În momentul de față, dinamica fenomenului este puternic influențată de interpretarea sa, de recomandările normative și de valorizarea diferenței dintre norma cultă și norma populară.

SURSE

- Alăuta românească* = *Alăuta românească, 1837–1838*, ed. de Cornelia Opreșanu, București, Minerva, 1970.
- Alexandrescu, PP. = Grigore Alexandrescu, *Poezii și proză*, Chișinău, Litera, 1998.
- Antonescu, Journ. = Teohari Antonescu, *Jurnal, 1893–1908*, ed. L. Nastasă, Cluj, Limes, 2005.
- Cantacuzino, Ist. = Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, în *Cronicari munteni*, ed. de M. Gregorian, I, București, Editura pentru literatură, 1961, p. 3–79.
- Caragiale, O.I, II = I.L. Caragiale, *Opere*, I, II, ed. de Al. Rosetti, Ș. Cioculescu, L. Călin, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1959–1960.
- Coresi, Ev. = Coresi, *Carte cu învățătură (1581)*, ed. Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, București, Socec & Co., 1914.
- Costin, Let. = Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, în *Opere*, ed. de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 41–201.
- Creangă, O. = Ion Creangă, *Opere*, I, ed. de Iorgu Iordan și Elisabeta Brâncuș, București, Minerva, 1970.
- DÎR–XVI = *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gh. Chivu, M. Georgescu, M. Ioniță, Al. Mareș, Al. Roman-Moraru, introducere de Al. Mareș, București, Editura Academiei, 1979.
- DIR–A, II = *Documente privind istoria României, Veacul XVII, A. Moldova*, vol. II (1606–1610), București, Editura Academiei, 1953.
- DIR–A, IV = *Documente privind istoria României, Veacul XVII, A. Moldova*, vol. IV (1616–1620), București, Editura Academiei, 1956.
- DIR–B, IV = *Documente privind istoria României, Veacul XVII, B. Țara Românească*, vol. IV (1621–1625), București, Editura Academiei, 1954.

- Golescu, Îns. = Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. de G. Pienescu, București, Minerva, 1977.
 Negruzzi, O. = C. Negruzzi, *Opere*, 1, ed. de Liviu Leonte, București, Minerva, 1974.

BIBLIOGRAFIE

- Avram 1986 = Mioara Avram, *Greșeli în folosirea pronumelui „care”*, în „Limba română”, XXXV, 1, p. 66–69 (reluat în *Probleme ale exprimării corecte*, București, Editura Academiei, 1987, p. 189–192).
 Avram 1997 = Mioara Avram, *Gramatica pentru toți*, ediția a II-a, București, Humanitas (ed. I: 1986).
 Avram 2007 = Mioara Avram (coord.), *Sintaxa limbii române în secolele al XVI-lea–al XVIII-lea*, București, Editura Academiei Române.
 Carabulea 2008 = Elena Carabulea, *Complementul direct*, în Guțu Romalo 2008 [GALR], II, p. 392–412.
 Ciobanu 2007 = Fulvia Ciobanu, *Complementul*, în Avram 2007, p. 117–188.
 Cipariu 1992 = Timotei Cipariu, *Opere*, II, ed. de Carmen-Gabriela Pamfil, București, Editura Academiei Române.
 Densusianu 1975 = Ovid Densusianu, *Opere*, II, *Histoire de la langue roumaine*, ed. de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, București, Minerva.
 Diaconovici Loga 1973 = Constantin Diaconovici Loga, *Gramatica românească* [1822], ed. de O. Șerban și E. Dorcescu, Timișoara, Facla.
 Dimitrescu 1973 = Florica Dimitrescu, *Despre „pre” la acuzativ în limba textelor traduse din slavă în secolul al XVI-lea*, în *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, Editura Didactică și Pedagogică, p. 38–43.
 Drăganu 1943 = Nicolae Drăganu, *Morfemele românești ale complementului în acuzativ și vechimea lor*, București, Institutul de Lingvistică Română.
 Edelstein 1978 = Frieda Edelstein, *Despre sintaxa relativului „care”*, „Cercetări de lingvistică”, XXIII, p. 93–96.
 Eustatievici 1969 = Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, *Gramatica rumânească – 1757*, ed. de N.A. Ursu, București, Editura Științifică.
 Frâncu 1997 = C. Frâncu, *Sintaxa*, în I. Gheție (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, București, Editura Academiei Române, p. 347–376.
 Gheorghe 2004 = Mihaela Gheorghe, *Propoziția relativă*, Pitești, Editura Paralela 45.
 Gheorghe 2009 = Mihaela Gheorghe, *Aspecte de dinamică a construcțiilor cu relative*, în G. Pană Dindelegan (coord.), *Dinamica limbii române actuale*, București, Editura Academiei Române (sub tipar).
 Graur 1968 = Alexandru Graur, *Tendențele actuale ale limbii române*, București, Editura Științifică.
 Graur 1966 = Alexandru Graur (coord.), *Gramatica limbii române* [GA], I–II, ed. a II-a, București, Editura Academiei.
 Guțu Romalo 2008 = Valeria Guțu Romalo (coord.), *Gramatica limbii române* [GALR], I–II, tiraj nou, revizuit, București, Editura Academiei Române [I tiraj: 2005].

- Hasan 1980 = Finuța Hasan, *Tendința de invariabilitate a unor pronume relative*, „Limba română”, XXIX, 3, p. 217–219.
- Heliade Rădulescu 1980 = Ion Heliade Rădulescu, *Gramatică românească*, ed. Valeria Guțu Romalo, București, Eminescu [ed. orig.: 1828].
- Iliescu 1956 = Maria Iliescu, *Concurența dintre pronumele relative „care” și „ce”*, în *Studii de gramatică*, I, p. 25–36.
- Iordan 1943 = Iorgu Iordan, *Gramatica limbii române*, București, Cartea Românească.
- Iordan 1948 = Iorgu Iordan, *Limba română actuală. O gramatică a „greșelilor”*, ed. a II-a, București (ed. I: 1943).
- Iorgu 1956 = Iorgu Iordan, *Limba română contemporană*, București, Editura Ministerului Învățământului.
- Micu, Șincai 1980 = Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* [1780–1805], ed. de M. Zdrenghea, Cluj-Napoca, Dacia.
- Niculescu 1965 = Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice. Contribuții gramaticale*, București, Editura Științifică.
- Rosetti 1978 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, ed. a II-a, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Onu 1959 = Liviu Onu, *L’origine de l’accusatif roumain avec „p(r)e”*, în *Recueil d’études romanes*, București, Editura Academiei, p. 187–209.
- Pușcariu 1921–1922 = Sextil Pușcariu, *Despre „pre” la acuzativ*, „Dacoromania, II”, p. 565–581.
- Rosetti, Byck 1945 = Al. Rosetti, J. Byck, *Gramatica limbii române*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Ziarului „Universul”.
- Todi 2001 = Aida Todî, *Elemente de sintaxă românească veche*, Pitești, Editura Paralela 45.
- Vasilescu 2008 = Andra Vasilescu, *Pronumele*, în Guțu Romalo 2008 [GALR], I, p. 181–288.
- Vulpe 1975 = Magdalena Vulpe, *Notes sur la syntaxe du relatif „care”*, „Revue roumaine de linguistique”, XX, 5, p. 597–599; în trad. rom., *Note privind sintaxa relativului „care”*, în *Opera lingvistică*, I, Cluj-Napoca, Clusium, 2004, p. 334–336.
- Vulpe 1980 = Magdalena Vulpe, *Subordonarea în frază în dacoromâna vorbită*, București, Editura Științifică și Enciclopedică; republicată în *Opera lingvistică*, III, Cluj-Napoca, Clusium, 2006, p. 33–277.
- Zafiu 2007 = Rodica Zafiu, „Care” și „pe care”, „România literară”, nr. 31, p. 14.

THE CREATION OF A GRAMMATICAL NORM – THE RELATIVE “PE CARE”

(Abstract)

The article presents, from a diachronic point of view, the concurrency between two patterns of the relative pronoun in the syntactic position of direct object: *care* and *pe care*. The current situation (a very large spreading of the relative *care* in spontaneous spoken language, in contradiction with the norms of standard literary Romanian, which impose the presence of the marker *pe*) does not represent a new tendency, but continues a very old historical variation.

That is why we consider more appropriate to discuss about the ongoing grammaticalization process of the marker *pe*, rather than about a phenomenon that implies the loss of *pe* (as is often claimed). We consider that the structure *pe care* has been recently imposed as a norm of standard language, due to the prestige that some writers had at the end of the 19th century and as a consequence of the preference of normative grammarians for a criterion of rationality (surplus clarity as an advantage for the disambiguation of syntactic structures).

Cuvinte-cheie: construcții relative, evoluția normei, sintaxă istorică, cult vs popular.

Keywords: *wh*-phrases, the evolution of the linguistic norm, diachronic syntax, literary vs. non-literary.

*Facultatea de Litere,
București, Str. Edgar Quinet nr. 7–9
Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*